

УДК 347.67-055.2(497.11)”13”
061.27:271.222(497.1)-523”13”
929.7-055.2(497.11)”13”

Јелена НИЧИЋ
Народни музеј Врање

НАСЛЕДНА И КТИТОРСКА ПРАВА ПЛЕМКИЊА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ У ДОБА НЕМАЊИЋА

Айсиџракиј: На сачуваним женским властеоским портретима XIV века, из раздобља владавине династије Немањића, у великом броју случајева племкиње су у натписима означене као ктиторке црквених задужбина. Иконографска анализа елемената портрета и истраживања текстова ктиторских натписа, повеља и законских споменика насталих у XIII и XIV веку, пружају могући одговор на још увек отворено и недовољно расветљено, питање женског ктиторства и проблем имовинских и наследних права и положаја жена племићког staleжа у немањићкој Србији.

Кључне речи: женски властеоски портрет, ктиторство, властела, средњовековно законодавство, наследно право, положај и права жена, прикија, средњовековна српска држава.

Новијим истраживањима положаја жена у Византији и западноевропским феудалним државама промењена је устаљена и „окамењена“ представа средњовековне жене као потпуно обесправљеног и потлаченог бића чији је једини задатак био да буде верна супруга и да обезбеди наследнике.

Историја византијске државе даје нам примере царица које су самостално управљале царством,¹ издавале законска документа, управљале личним поседима и несебично помагале Цркви.²

¹ Царице Ирина у IX веку и Теодора у XI веку. Сачуван је акт царице Теодоре највероватније из раздобља њене самосталне владавине (јануар–август 1055) за манастир Неа Мони; в. Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, Зборник радова византолошког института XIII, Београд 1971, 183. нап. 99.

² О томе сведоче малобројне повеље византијских царица, које се временски датују у XIII и прву половину XIV века. Ирина, ћерка Теодора I Ласкариса, супруга Јована III Ватаца, имала је у околини Смирне личне поседе о којима се старала. Самостално је подигла манастир на брду Сицилон, обновила је и бринула се о многим црквама. Теодора, супруга

Ретки су извори који говоре о животу обичних жена из нижих друштвених слојева. Нешто обимнија документација која постоји о женама из племићког staleжа пружа нам детаљнију слику њиховог положаја у породици и друштву. Рођењем или браком стицале су друштвени положај који је доносио одређене привилегије. Једна од привилегија било је образовање. Приватни учитељи су аристократским ћеркама преносили знање из свих области оновремене науке.³ Неке од њих су имале своје приватне библиотеке, писале текстове и бавиле се уметношћу.⁴ Иако нам документа дају нову слику образованих, активних жена, заинтересованих за науку и политику, верних супруга и брижних мајки, већина племкиња је била само средство којим су се остваривали интереси њихових породица. За њихову удају очеви су обезбеђивали велика новчана средства и земљишне поседе. Често су постајале супруге страних племића или владара како би војни или политички савези били осигурани. У брак су ступале јако младе, рано остајале удовице и одлазиле у манастир. Многе су биле веома богате, захваљујући наслеђеном богатству и земљи. Према византијским законима имале су право да управљају породичном имовином⁵ и да располажу миразом који су унеле у брак, а који мужевима нису имали право да присвоје.

Друштвени развој западноевропских држава формираних на рушевинама Западног римског царства текао је на другачији начин у односу на Византијско царство. Њихови правни системи су били засновани на обичајном праву

Михајла VIII Палеолога, своју побожност је исказивала кроз обнављање и бригу о многим манастирима, нарочито Богородице Лемвиотисе код Смирне и Св. Јована Богослова на Патмосу о чему сведоче сачуване хоризме. Хоризма из 1269. године даје податке о одвојеним приватним имањима Теодоре и Михајла VIII, али и о правима царице да изриче казне и ослобађа од плаћања државног пореза. У XIV веку имамо пример царице Ирине-Јоланде од Монферата, жене Андроника II, која се, раставши се од мужа, настанила у Солуну, где је имала палату одакле је управљала својим поседима и водила активну државну политику. Град Солун сматрала је својом баштином, јер је у доба Латинског царства, он припадао њеној породици. Постојала је и царичина канцеларија у којој су се издавале наредбе. На челу ове канцеларије налазили су се Теодор Метохит и Нићифор Хумно. Подаци које нам даје Григора о томе како је Андроник II после Иринеине смрти део богатства потрошио на обнову цркве Св. Софије у Цариграду, а остатак поделио деци, указују на то да су њени поседе у солунској области били велики и богати. У то време непрекидних грађанских ратова у Византијском царству још две царице ће учествовати у политичким играма у царству. Рита-Марија-Ксена, жена Михајла IX, водиће двор у Солуну, управљаће поседима и издаваће документа. Њена снаја Ана Савојска, жена Андроника III, после његове смрти постаје регент своме сину Јовану V и бори се против претендента Јована Кантакузина. Смештена у Солуну, управља као гувернер облашћу Македоније, и ужива прерогативе савладара. Као и њене претходнице, водила је администрацију и доносила управне и политичке одлуке. В. Ф. Барншић, *Повеље византијских царица*, 143–194.

³ Д. М. Никол, *Византијске племкиње – десет њориреџа*, 1250–1500, Београд, 2002, 18.

⁴ *Истџо*, 57–80.

⁵ *Истџо*, 13.

које ће током времена постепено уступити примат римском законодавству. Власт којом су краљеви у западној Европи располагали личи на наследно власништво, очевину, јер се ова власт претворила током времена у породично добро које се преносило на наследнике.

Бракови, како владарски, тако и они припадника племства, склапани су у зависности од интереса породице – куће и државе. Карактеристично је то да је будући супруг својој невести, поред уобичајених поклона дариваних вереници,⁶ приликом венчања поклањао и повељу о удовичком плодоуживању⁷ према традицији салијског законодавства, што говори у прилог томе да се водило рачуна о животу супруга-удовица у овим временима непрекидних ратова и раних смрти мушкараца.

Као господарице куће и мајке будућих наследника, племкиње су имале право да управљају домаћинством.⁸ Економском бољитку своје куће доприносиле су радом: ткале су, преле, везле, производиле тканине за израду одеће.⁹ Потпуно заједничко власништво мушкараца и жена над добрима није постојало. Известан напредак у ширењу права жена десио се у раздобљу крсташких похода у XII и XIII веку у време тзв. материнских намесништава¹⁰ када Француском управља Бланш од Француске. Поред ње, многе племкиње су управљале земљама уместо својих мужева који су отишли у ратни поход. Постоје подаци да су почетком XIII века у земљама под влашћу Капета племкиње имале право на уживање половине мужевљевог имања (*jus dotaliti*) у случају да се не преудају,¹¹ те су често живеле од ренте а приходе су улагале у оснивање или издржавање манастира.

⁶ G. Duby, *The Knight, the Lady and the Priest*, 98 (Translation by Paul Hyams); в. www.fordham.edu/halsall/source/endow1.html

⁷ У енглеском обичајном праву реч *dower* означава дар, поклон који слободан човек дарује својој жени испред улаза у цркву на дан њиховог венчања. Мушкарац је обавезан, како црквеним тако и обичајним законима, да супрузи дарује извесна материјална добра. Уколико не одреди шта од имовине припада жени, подразумевало се да једна трећина његове имовине постаје женино власништво. С друге стране, уколико жени дарује више од прописане трећине, она је морала да врати вишак, јер је мушкарац могао да јој поклони мање али не и више од прописане норме. Жене ипак нису слободно располагале својом имовином у браку, већ су је стављале на располагање супругу који је слободно одлучивао о коришћењу. A. *Women and the Law: Dower, Rules of Law*. В. www.fordham.edu/halsall/sbook-law.html или www.vi.uh.edu/pages/bob/elhone/rules.html

⁸ Оне су водиле рачуна о тзв. женском делу породице и куће, деци и оставама, могле су да надзиру све што улази у кућу, контролишу прилив пореза, воде бригу о потчињенима, нарочито слушкињама и њиховој деци. У племићкој кући је постојао посебан део – гинекеј, намењен женама, којим је управљала господарица куће, где су могли да бораве само господар куће и мали дечаци. В. *Историја приватног живота 2*, Београд, 2001, 70 и 77–78.

⁹ *Историја*, 2, 78.

¹⁰ *Историја*, 2, 130.

¹¹ *Историја*, 2, 134.

Редефинисање положаја и права жена у српском средњовековном друштву заостаје у односу на достигнућа историјских наука у другим земљама. Делом, то је резултат фрагментарно сачуваних историјских података, нарочито оних који се не односе на политичку историју, већ припадају оној области која је у савременој науци дефинисана као „приватна“ историја. До које мере је запостављено ово поље, најбоље говори недостатак података о српским средњовековним владаркама и кћерима владајуће династије Немањића о чијим животима сазнајемо најчешће на основу скромних податка из пера хагиографа и византијских историчара.¹² О многим не знамо ништа осим њихових имена.¹³ Издавају се једино личности краљице Јелене,¹⁴ супруге краља Уроша I Немањића и краљице, потом царице Јелене, супруге Душанове.¹⁵

Раније смо поменули да су владарски и племићки бракови склапани ради остваривања политичких, економских и војних интереса породица и држава. Племићи су приликом одласка у земљу где ће се удати добијале пратњу: дворске даме, пажеве и витезове који су водили рачуна о безбедности свите. Оне су са собом носиле покућство, одећу и накит. Осим покретне имовине и људства, својим мужевима су као мираз доносиле богате поседе и велике своте новца. Питање на које ћемо покушати да одговоримо јесте: јесу ли ове жене имале право да располажу материјалним добрима своје породице и на који начин су то чиниле?

Женски властеоски портрет у XIV веку

Проучавајући женске властеоске портрете настале током раздобља владарске династије Немањића¹⁶ у средњовековној српској држави, дошли смо до закључка да се у оквиру ове велике групе портрета могу издвојити подгрупе на основу иконографских различитости у приказивању племићиња. Једну подгрупу

¹² М. Ласкарис, *Византијске принцезе*, Београд, 1926.

¹³ Ђ. Перић, *Нацрт историјске биографије о српској средњовековној жени (1158/9–1459–1521)*, у: Зборник Матице српске за историју 35, Нови Сад, 1987, 189–207.

¹⁴ Житије краљице Јелене написао је архиепископ Данило II. В. Данило II, *Животопис краљева и архиепископа српских – Службе*, Београд, 1988, 79–107. О њеној ктиторској делатности: Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – књижевник црквених сиоменика у Приморју*, Историјски гласник 1–2 (1958), 131–148; В. Кораћ, *Градињевска школа Поморја*, Београд, 1965, 9–117.

¹⁵ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1975; Р. Радић, *О времену замонашења царице Јелене (једна претпоставка)*, Из Цариграда у српске земље – студије из византијске и српске историје, Београд, 2003, 29–36.

¹⁶ Сви сачувани портрети су настали током XIV века. Из ранијих периода немамо ниједан пример женског племићког портрета.

чине ктиторски женски властеоски портрети на којима су племкиње насликане како модел храма приносе патрону, а у натписима је истакнута њихова заслуга за подизање задужбине. За наше истраживање су интересантни и поједини портрети племкиња које прате своје мужеве у оквиру породичних група.

Црквене задужбине српског племства из Милутиновог времена углавном се нису сачувале. На основу пронађених остатака цркава и података из извора можемо закључити да их није било много. У ово време као ктиторка Богородичине цркве код Скопља помиње се извесна Боришица,¹⁷ што је најстарији помен жене као ктиторке неке задужбине. Осим Богородичине цркве у Муштушту и Богородичине цркве у Сушици, друге задужбине властеле данас не постоје. О ктиторима цркве у Муштушту сазнајемо из натписа на надвратнику западног улаза у храм. У њему се каже да је цркву Богородице Одигитрије сазидао 1315. велики казнац Јован Драгослав заједно са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном.¹⁸

У време Стефана Дечанског као ктиторка се појављује „благоверна“ Марена која је, по свему судећи, са најближим рођацима подигла Богородичину цркву у Кучевишту током треће деценије XIV века.¹⁹ Сачуван је део ктиторског натписа, на основу којег је Светислав Мандић успео да прочита име, генитив **МАРЕНЕ** женског имена Марена:²⁰ (Създ)а се и пописа се храмъ прѣблагосве(щено)и вце и с[ъ] мѹком(ъ) и стѣж(аниемъ ктит)орице **МАРЕНЕ** и **РАДОСЛАВЪ** и **ВЛАДИСЛАВЪ**(...). По њему би она била главна ктиторка, а Радослав и Владислава би били ктитори другог реда. Може се закључити да је цркву саградило троје људи чија су имена поменута: Марена, Радослав и Владислава. О овим личностима немамо никакве податке.

¹⁷ С. Радојчић, *Сѣшарине црквеној музеја у Скопљу*, Скопље, 1941, 13–14.

¹⁸ У натпису није поменуто осликавање цркве, па се оно ставља у време између 1317. и 1320. године И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд, 1994, 131. Овај властеоски пар се помиње и у једном запису у рукописном јеванђељу насталом око 1300. године, у: Љ. Стојановић, *Сѣшари српски записи и најписи*, књ. I, Београд, 1982, 15–16.

¹⁹ Неколико година касније по завршетку осликавања цркве подигнута је и осликана припрата, између 1332. и 1337. За датовање сликарства цркве у Кучевишту, в. И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 132; И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Сѣаса у селу Кучевишту*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 17 (Нови Сад 1981), 77–110.

²⁰ Дуго се сматрало да се ради о ктитору, јер је почетак речи оштећен и читано је мушко име Асен. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 208, н. 58; П. Миљковик-Пепек, *Цркваи Св. Сѣас во с. Кучевиште, Скопско*, у *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I том, Скопје, 1975, 417–421; И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Сѣаса у селу Кучевишту*, 77–110. С. Мандић је први прочитао у натпису име Марена; в. С. Мандић, *Чрѣе и резе. Фраименти сѣшарој именика*, Београд, 1981, 204.

Њихови портрети се налазе на северном зиду припрате. Богородици са малим Христом,²¹ делимитично очувана женска фигура приноси модел храма чији се мали део може видети. Поред ње је велико поље уништеног живописа на којем је била насликана још једна или чак две личности. Трећа личност је млађи мушкарац. Изнад главе Марене текао је дужи натпис исписан у једном реду, о чему говори урезана линија, док је натпис између ктиторке и Богородице био у два реда.²²

У време владавине краља Душана, госпођа Даница, својим средствима, подиже храм у Љуботену. Сачуван је натпис²³ над улазом у цркву који нам говори о подизању храма и његовој ктиторки: **СЪЗДА СЕ СИИ Б(О)Ж(Ь)С(Т) ВЪНЪИИ ХРАМЪ С(ВЕ)Т(А)ГО ВЕЛ(И)КАГО ШЦА НИКОЛЫ ПОДВИГОМЪ И ТРОУДОМЪ Г(ОСПО)ЖДЕ ДЪНИЦЕ ВЪ Д(Ь)НИ СТЕФАНА КРАЛЪ ДОУШАНЕ А ДРЪЖАШЕ С(Ы)НЪ СТАРЪИ БОИКО МАТКОУ А ДРЪГИ С(Ы)НЪ ЗВЕЧАНЪ СИТНИЦОМЪ ЛЪТ(О). 5. 7000 6:**²⁴ У натпису се истиче високо достојанство ктиторке Данице.²⁵ Названа је госпођом, што указује на велики углед који је имала.²⁶ Храм је осликан вероватно око 1344/1345. године.

Током четврте деценије XIV века деспотица Марина као монахиња Марија подигла је храм Св. Ђорђа у Полошком. Деспотица је била ћерка бугарског цара Смилца и жена бугарског деспота Алтимира. Њихов син је Јован

²¹ Богородица из ктиторске композиције насликана је у стојећем положају са Христом у наручју. Десна рука јој је испружена према ктиторима да прими дар. Тумачи се да је ово Богородица „Истинска нада“ као иконографска варијанта Одигитрије. Она је симбол првог и другог доласка Христовог, инкарнације и Страшног суда. Том типу припада Богородица из кучевишке цркве. Она је Богородица типа Одигитрије, нема сигнатуру па се не зна да ли је поновљен епитет Елеуса, који носи Богородица са Христом насликана уз олтарску апсиду; в З. Расолкоска-Николовска, *О кѡиѡиѡрским ѡорѡреѡиѡма у цркви Свеѡе Боѡородице у Кучевиѡиѡу*, Зоѡраѡ 16 (Београд, 1986), 46.

²² З. Расолкоска-Николовска, *О кѡиѡиѡрским ѡорѡреѡиѡма у цркви Свеѡе Боѡородице у Кучевиѡиѡу*, 46.

²³ Павел Николаевич Миљуков као члан истраживачке екипе Руског археолошког института из Цариграда, обилази Македонију. Између осталог, прикупио је грађу и о цркви у Љуботену. Посвећује јој мању монографију у којој објављује текст натписа над улазом и покушава да идентификује ктиторку Даницу и њене синове, у: И. Ђорђевић, *Сликарсѡиво власѡеле*, 2.

²⁴ И. Ђорђевић, *Сликарсѡиво власѡеле*, 145.

²⁵ Њен портрет, нажалост, није сачуван.

²⁶ Треба подсетити да се син деспота Дејана, Константин Драгаш ословљава у документима као господин. Термин господин или госпођа користио се како би се изразило високо достојанство и углед које одређене особе из моћних феудалних породица уживају, иако немају никакву званичну државну титулу. О Константину Драгашу видети: М. Рајичић, *Севасѡокрайѡор Дејан*, Историски гласник 3–4, Београд, 1953, стр. 17–28; И. Ђурић, „*Екѡисес неа*“ – визанѡиѡјски ѡриручник за „ѡиѡиѡакиа“ о срѡиском ѡаѡириѡарху и неком феудалцима крајем XIV века, Зборник Филозофског факултета XII-1 (1974), стр. 430–431; И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Консѡиѡиѡин Драѡаш*, Зборник радова византолошког института XXII (Београд, 1983), стр. 259–271.

Драгушин, кога краљ Душан назива братом.²⁷ До 1340. Драгушин је умро и сахрањен је у цркви у Полошком.²⁸ Те године повељом краља Душана, а по жељи ктиторове мајке Марине, црква Св. Ђорђа је поклоњена манастиру Хиландару у чијем поседу остаје 1372–1375.²⁹ када је породица Дејановића поклања манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори.³⁰ Осликавање цркве је платила „у помен“ покојном Јовану Драгушину његова мајка деспотица Марина као монахиња Марија, уз чији лик је записано „киторка храма“.

Драгушин је за живота одредио место на којем ће црква бити подигнута у селу Полошком, у време после Душанових продора 1334. у Македонији. Можда је и започео зидање храма посвећеног св. Ђорђу, међутим, после његове смрти деспотица Марина, његова мајка, финансирала је подизање и осликавање задужбине. Осликавање се датује од јесени 1343. до јесени

²⁷ Отац Јована Драгушина и Стефан Дечански били су ожењени рођеним сестрама, тј. ћеркама бугарског цара Смица (1280–1298). Жена Смицова је била Гркиња, ћерка севастократора Константина Палеолога, брата цара Михајла VIII Палеолога. Алтимир је млађи брат бугарског цара Георгија I Тертера. После политичког слома 1305. Смилчева удовица, ћерка и унук Драгушин су добили помоћ Андроника II Палеолога. Тада се Драгушин могао упознати са Стефаном Душаном. Тек после крунисања Стефана Дечанског створили су се услови за живот Драгушинове породице у Србији 1322. године. Жена Дечанског је умрла у првој години његове владавине. Не зна се да ли је Алтимирова породица прешла под заштиту српског двора одмах по крунисању Дечанског, али је сасвим сигурно да је уживала заштиту краља Стефана Душана. У вези са овом темом видети:

Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски њорјреџи у Полошком* (I), *Зојраф* 14 (Београд, 1983), 64–65; В. Ј. Ђурић, *Полошко-хиландарски мејох и Драјушинова јробрница*, Зборник Народног музеја VIII, Београд, 1975; Х. Матанов, *Књајесџвојџо на Драјаши*, Софија, 1997, 33–38.

²⁸ И. Ђорђевић, *Сликарсџво власџеле*, 147; Ђ. Мано-Зиси у тексту о Полошком датује Драгушинову сахрану у 1340. годину и овај датум сматра годином осликавања цркве; в. Ђ. Мано-Зиси, *Полошко, Сџаринар*, сер. 3, књ. 6, Београд, 1931, 116–117.

²⁹ Краљ Душан је 1340. године издао повељу цркви у Полошком, поводом одлуке да се Полошко са свим својим добрима поклони манастиру Хиландару. У тексту повеље краљ Душан обавештава да је „умро брат краљевства ми Драгушин“ који је у цркви и сахрањен; в. В. Ђурић, *Полошко-хиландарски мејох и Драјушинова јробрница*, 328. Повеља објављена у: *Actés de Chilandar, deuxième partie, Actes slaves, publité par В. Korablev*, *Византискиј временик* 19, Санкт Петербург, 1915, 461–471.

³⁰ И. Ђорђевић, *Сликарсџво власџеле*, 147; Браћа Дејановићи, деспот Јован Драгаш и господин Константин 1378. су даривали „цркву Св. Георгије Полошки на реци Црној са селима“ руском манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори. Податак да су Јован и Константин Драгаш поклонили цркву у Полошком, са селима у њеној околини објашњава да је ова област седамдесетих година XIV века била под управом Драгаша. Матанов претпоставља да је Константин Драгаш био у родбинским везама са Драгушиновом породицом, што му је омогућило да му припадне ова област; в. В. Ђурић, *Полошко-хиландарски мејох и Драјушинова јробрница*, 328; Х. Матанов, *Књајесџвојџо на Драјаши*, 33–38.

1346. на основу помена „грчких земаља“ у Душановој титули у натпису уз његов портрет на западној фасади цркве.³¹

Ктиторски портрети се налазе на западној фасади цркве.³² У горњој зони фасаде је смештена владарска породица. Млади Христ у сегменту неба дарује краљу Душану и младом краљу Урошу круне, симболично изражавајући на овај начин да је власт краља и његовог сина од Бога дата. Други анђео Душану пружа мач. Краљици Јелени круну на главу ставља анђео. У ниши над порталом је допојасна представа св. Георгија Победоносца. У доњој зони ктиторску композицију чине супруга Јована Драгушина Ан..., Јован Драгушин, сегмент неба са две Божије руке који благосиља портретисану ктиторску породицу, монахиња Марија Марина и Драгушинов син чије име почиње са Драг (...).

На пољу између рамена и нимба Јована Драгушина налази се натпис који даје податке о Драгушину и његовој вези са Стефаном Душаном: „Престави се раб Божији Јован Драгушин и син деспота Алтимира и истинити брат преузвишеног краља и господара нашег, а настао је овај храм у његов помен и Бог ће да га спасе.“³³

Јован Драгушин је поменут без титуле, а висок третман је уживао захваљујући сродству са српским краљем. На портрету носи знаке деспотског достојанства, на глави има стематогирин, иако он није носио ову титулу. Њу је имао његов отац, а она није наследна.³⁴ Деспотица Марина је представљена као монахиња. Приказана је како у рукама држи модел храма. Њу, као и чланове њене породице, благосиља Рука божија у полукругу светлости. Ктиторка приноси своју задужбину св. Ђорђу, патрону храма, који је насликан у лунети, изнад улаза. У натпису уз њену фигуру стоји:

Δεησις τ(ης) δουλ(ης) του Θεου Μαρίας της βασιλίσσας (τηψ ονομασθεισης Μαρ)ρινας κ(αι) κτιτορ(σας του) ναου.

„Моление рабе божије Марије преблагородне деспотице назване Марина и ктиторке храма.“³⁵

Недалеко од македонског града Штипа у селу Горњи Козјак налази се црква Св. Ђорђа. У науци је прихваћено да је саграђена у XII веку, а да је сликарство

³¹ И. Ђорђевић, *Сликарство власице*, 147.

³² Завод за заштиту споменика културе Македоније извео је 1982. године радове на конзервацији фресака ове цркве, када су скинуте фреске из 1609. и 1881. године. Тада су откривени портрети на западној фасади; в. Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком (I)*, 60, нап. 4.

³³ Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком (I)*, 64.

³⁴ Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком (I)*, 65; Б. Ферјанчић, *Десјоџи у Византији и јужнословенским земаљама*, Српска академија наука и уметности, посеб. изд. књ. СССXXXVI, Београд, 1960.

³⁵ Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком (II)*, Зограф 15 (Београд, 1984), 85.

обнављано неколико пута.³⁶ Постоје докази да је црква осликавана у XIII, па потом у XIV веку.³⁷ Посебно је интересантан други слој фресака, датован у XIV век, јер на том слоју живописа постоје ктиторски портрети.³⁸

Ктиторски портрети и натпис уз њих пружају смернице за одређивање времена настанка другог слоја фресака.³⁹ Ктиторска композиција је смештена на западни зид припрате, јужно од улаза. Приказани су властелин са моделом храма, његов син, изнад чије главе се протеже натпис, и супруга Тихослава. Ктиторски натпис, по свему судећи исписан у шест редова, делимично је сачуван и гласи:

(...)οϋ ...) κε κ(...) (...) (...)οσ κε η σιν(...) (...)ϋ αϋτ τηχο(...) λαβασ κτητορισας.⁴⁰

Из натписа сазнајемо име Тихославе која је означена као ктиторка, што нам указује на то да је и она била заслужна за живописање цркве.

Треба напоменути да су само особе заслужне за подизање и осликавање храма или његову обнову имале право да буду сигниране као ктитори и сликане са моделом храма у рукама.⁴¹

У властеоским задужбинама, поред властелина који је сигниран као ктитор, често су сликани његова супруга и деца, а њихова имена су помињана у ктиторским натписима. У натпису на надвратнику западног улаза Богородичине

³⁶ И. Ђорђевић, *Сликарство власије*, 138. З. Расолкоска-Николовска, *Археолошкије истраживања на црква Св. Ђорђе во Горен Козјак*, Зборникот на Штипскиот народен музеј IV–V, Штип 1975, 75–76.

³⁷ Археолошка истраживања пружају податке о томе да је грађена у три фазе. Током испитивања на терену примећено је постојање три слоја малтера. З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Св. Ђорђе во Горен Козјак во свејлиништа на новије истраживања*, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, книга 1, Скопје, 1970, 224.

³⁸ Током истраживачких радова обављених 1968. године на западном зиду, јужно од улазних врата у припрату, откривена је ктиторска композиција. Она се састоји од три фигуре постављених *en face*. З. Расолкоска-Николовска, *Црквата св. Ђорђе во Горен Козјак*, 224.

³⁹ За датовање сликарства је битан помен имена Станислава у оквиру једног дужег натписа који је исписан преко фреске Исуса Христа. Део тог записа гласи:

...азъ Станиславъ граматикъ ѿ шип...

Сматра се да је потписани Станислав личност идентична са личношћу писара Станислава из Леснова који је за великог војводу, касније деспота, Јована Оливера урадио један минеј 1342. године. Оквирно, четврта деценија XIV века јесте време када је настао запис са фреске, и то се узима као *terminus post quem* за обнову цркве и поновно осликавање цркве; в. З. Расолкоска-Николовска, *Црквата св. Ђорђе во Горен Козјак*, 222–223; И. Ђорђевић, *Сликарство власије*, 138–140.

⁴⁰ И. Ђорђевић, *Сликарство власије*, 138. Археолошка истраживања нису дала никакав податак о томе јесу ли чланови ктиторске породице били сахрањени у цркви, тако да је још увек отворено питање да ли су ктитори поново осликали цркву како би је припремили себи за гробницу.

⁴¹ О правима и обавезама ктитора, в. С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и немањинској Србији*, Глас српске краљевске академије CLXVIII, други разред 86, Београд 1935, 81–132.

мешања или тестаментна преминулог, имање је остајало у породици као општа својина свих њених чланова, прелазећи с колена на колена.⁴⁵ У задружној породици носиоци наследних права били су мушки чланови породице јер су девојке удајом напуштале свој род и припадале кући свог мужа. Оне су приликом удаје добијале мираз у виду покућства, одеће и накита.

Право на личну својину се појављује, по свему судећи, тек у време појаве жупана. То је и време када се задружна породица цепа на више мањих инокосних породица.⁴⁶ Право личне својине се потврђује кроз три области: право државине као услов потврде, право уживања имовине и слобода располагања њоме.

Појам баштине у средњовековној српској држави обухватао је непокретно имање до којег је појединац дошао личном иницијативом, тј. куповином (купљенице) и којом може да располаже по слободној вољи и дедовину, тј. наслеђена имања која остају у породици као наследна својина свих колена по обичајном праву.⁴⁷

Склапање бракова је најчешће вођено финансијским или дипломатским интересима породице. Уговарали су их родитељи како би браком своје деце остварили политички утицај или богатство. Материјална сигурност девојке која улази у брак обезбеђивала се преко прикије, тј. мираза који је жени давала њена породица. Израз прикија (прђија) среће се у јужним деловима српске средњовековне државе, крајевима који су некада припадали Византијском царству.⁴⁸ Разликује се њен „процењени део“ који улази у попис целокупне породичне имовине и „непроцењени део“ у шта спадају намештај и предмети за свакодневну употребу.⁴⁹ Прикија је учинила да су бракови по уговору били неизбежни и у томе су главну улогу имали очеви који су удаје својих кћери сматрали корисним средством за остваривање интереса. Питање мираза је свакако било једно од најважнијих током брачних преговора. Радило се о поклону у земљи, новцу,⁵⁰ накиту, опреми за младу који је породица невестина давала да би на тај начин помогла младу

⁴⁵ А. Јовановић, *Наследно право у старих Срба*. Прилози чл. 100 и 101 Душанова законика, Отаџбина XIX, Београд, 1888, 258.

⁴⁶ М. Младеновић, *Porodica i porodični odnosi*, Београд, 1963, 42; А. Јовановић, *Наследно право у старих Срба*, 259.

⁴⁷ А. Јовановић, *Наследно право у старих Срба*, 259.

⁴⁸ Н. Павковић, *Живот у породици и њено својине*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд, 2004, 346.

⁴⁹ Постоје примери да је у Италији у XII и XIII веку отац био једини управитељ породичног имања, што значи да управља и миразом и има право да га прода; в. Н. Павковић, *Живот у породици и њено својине*, 185.

⁵⁰ Новчани износи су били различити, од неколико стотина до неколико хиљада перпера, наравно у зависности од социјалног статуса породице; в. Н. Павковић, *Живот у породици и њено својине*, 345; М. Динић, *За историју рударства II*, Београд, 1962, 41–44.

породицу.⁵¹ Кћери владара и властеле су добијале прикију у некретнинама. Традиција материјалног обезбеђења кћери приликом удаје дуга је и среће се у земљама које су улазиле у састав Римског царства, које су прихватиле и поступале према римским законима. Још увек је у науци отворено питање да ли прикија има порекло у римској култури или су је Римљани усвојили из грчке традиције. Према Римском закону, имовином коју је жена донела у брак располагао је њен супруг. Међутим, имамо пример да су на територији Египта под римском влашћу прикијом располагале жене, што би могло да укаже на то да је у раздобљу раније историје Римског царства жена располагала својим миразом.⁵² У сваком случају, давање прикије законски је било регулисано и означавало је разлику између законитог брака и незаконите везе између жене и мушкарца. Јустинијан у свом Законику, мужевима одузима право потпуног власништва над прикијом.⁵³ Цар је 530. године признао супругама право располагања делом имовине свог мужа.⁵⁴ Треба подсетити да је Јустинијанов Законик темељ византијског правног система и да је био у употреби до пада Византијског царства. Закони које су донели цареви исавријанске и македонске династије били су само допуне и разраде одредаба Јустинијановог Законика.⁵⁵ У Еклоги византијског цара Лава III, која регулише брачне односе, стоји: „Брачни уговор биће заснован на основу писаног споразума којим се одређује женин удео у породичној имовини. Биће (споразум) потписан испред три сведока према законима које је цар прописао. Мушкарац има обавезу да чува и штити део имовине своје жене, а у случају да у браку не буде деце закон јој гарантује једну четвртину имовине мужа. Уколико жена умре пре мужа, а у браку није било деце, муж наслеђује једну четвртину жениног мираза а остатак ће се разделити по њеној вољи. Уколико муж умре пре жене, а немају деце, она ће располагати својим миразом и наследити четвртину његове имовине, док ће остатак бити расподељен по мужевљевој вољи. Уколико муж умре пре жене а имали су децу у браку, жена наслеђује свој мираз и целокупну мужевљеву имовину и постаје глава куће.“⁵⁶

⁵¹ D. White, *Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and The Parapherna*, Akten II Teil, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 1982, 539. Статут града Котора предвиђао је да после смрти мајке њен мираз наслеђују њена деца, а уколико их нема, он се враћа њеној породици. У Босни највероватније није постојала институција прикије; в. Н. Павковић, *Живот у породици и њихово наслеђе*, 300–320.

⁵² D. White, *Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and The Parapherna*, 539.

⁵³ *Исцхо*, 539.

⁵⁴ *Исцхо*, 539.

⁵⁵ С. Р. Kyrris, *Le Rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles*, JÖB 32/2, Wien, 1982, 463–466; D. White, *Property Rights of Women*, 540.

⁵⁶ E. Freshfield, trans., *A Manual of Roman Law: The Ecloga* (Cambridge, 1926), pp. 72–74. пон. обј. D. Geanakoplos, *Byzantium* (Chicago, 1984), 266; в. www.fordham.edu/halsall/source/byz-marr726.html

Византијско право је свакако утицало на кодификацију правног система српске средњовековне државе, чија је круна Душанов законик.

Правни живот у средњовековној Србији у XII је регулисан законским зборником св. Саве, Номоканоном – Крмчијом, који ће имати правну вредност и током XIII и XIV века. Реч је о преводу једне од прерада Фотијевог Номоканона.⁵⁷ Преко Крмчије у српско законодавство улазе римски закони из Јустинијановог законика,⁵⁸ новела цара Алексија Комнина и Градски закон у којем се у 40 глава регулише процес склапања брака у шта спада давање и коришћење прикије.⁵⁹

Краљ Стефан Првовенчани у Жичкој повељи, регулишући брачне односе, каже да се жени која напусти свог мужа одузима имање, или ако га нема, мужу се омогућује да је казни по својој вољи, чак и да је прода.⁶⁰

У време када краљ Душан осваја територије јужне Македоније и северне Грчке, у српско средњовековно законодавство улази Синтагмат који је саставио солунски монах Матија Властар, објављен 1335. године.⁶¹ Читаво једно поглавље је посвећено регулисању имовинских односа између супружника, тачније прикији. Прописује се да супруг има право на процену прикије. Уколико породица касни са њеним исплаћивањем најмање две године мора да плати и камату. Жена по својој вољи може удружити прикију са имањем свога мужа или је дати у залог. Није имала право да супругу остави свој мираз у наслеђе, већ је то могао њен отац.⁶² После смрти мужа

⁵⁷ За основ Савиног Номоканона са тумачењима служио је Синописис Стефана Ефеског који су допунили и протумачили Алекије Аристин и Јован Зонара средином XII века; в. С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са њумачењима*, Глас српске краљевске академије СХСШ, Београд, 1949, 119–142; С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Београд, 1906, 13.

⁵⁸ Из Јустинијановог законика у српско законодавство ушло је 87 глава из Новела, одредбе Јустинијанове о црквеним пословима и закон о земљорадњи; в. С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, 14.

⁵⁹ Кроз црквене византијске законе српско законодавство прихвата античке римске правне појмове и законе; в. С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, 14.

⁶⁰ А. Соловјев, *Одабрани синоменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926, 21–22; Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII–XV века)*, Београд, 1953, 103.

⁶¹ Матија Властар је одлуке и законе светих отаца груписао по предметима које регулишу, а предмети су распоређени по азбуци. Преведен је 1347/1348. на српскословенски језик. Осим Потпуне синтагме која је детаљни превод оригинала у 303 главе у употреби је била и њена скраћена прерада у којој су изостављени црквени канони и која је садржала 91 главу; в. С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Београд, 1906. и В. Мошин, *Властарева синтагма и Душанов законик у Сјуденичком „Ошечнику“*, изд. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1949, 26.

⁶² У овом случају имање које зет добија од таста у посед назива се **ТЪСТНИНА**; в. К. Јиречек, *Историја Срба књ. II*, Београд, 1988, 128.

прикија је могла бити враћена жени и имала је право да је завешта Цркви или употреби за добробит заједничке деце.

Убрзо по превођењу Синтагмата на старословенски језик, Душан објављује Законик у којем посебну пажњу поклања својој властели.⁶³ Одредбама закона (чл. од 39. до 63)⁶⁴ потврђује се право властеоског сталежа на наслеђивање имовине, тачније земље, очевине или баштине.⁶⁵ Регулисању наследних односа посвећена су два члана. У 41. члану се каже: „Који властелин има децу, или нема, и умре, и по његовој смрти баштина пушта остане, ако се нађе од његова рода до трећег братучеда онај да има његову баштину“ (цит. према Хиландарском препису Законика).⁶⁶ Закон изричито прописује да имовину оца наслеђују његова деца, тј. синови и ћерке. Женска деца су могла да је наследе искључиво ако није било мушких наследника. Браћа међу собом деле очевину и дужна су да сестрама обезбеде прикију, како би оне могле да се удају.⁶⁷ Уколико у браку није било деце, онда је покојникова имовина прелазила у руке ближе или даље родбине. Други пут је право ћерке да наследи очевину истакнуто у 48. члану Законика: „Када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свиту велику бисерну и златни појас да има син његов, и да му цар не узме. Ако ли нема сина, него има кћер, да је кћи власна над тим, или продати или дати слободно“ (цит. према Бистричком препису).⁶⁸

Клиторке цркава

Прикија се често помиње у сачуваним средњовековним законским споменицима којима су били регулисани имовински односи у јужним деловима српске средњовековне државе, областима које су вековима припадале Византијском царству, у којима су се и после српског освајања одржали византијски обичаји. Како у Душановом законнику нигде није изричито регулисано право супруге на располагање својом имовином или имовином свог мужа, повеље

⁶³ Препис Душановог закона; в. Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, Београд, 1960; *Законик цара Сѣефана Душана (сѣрушки и айонски рукопис)*, Београд, 1975; *Законик цара Сѣефана Душана (сѣуденички, хиландарски, ходошки и дисѣрички рукопис)*, Београд, 1981.

⁶⁴ Т. Тарановски, *Историја српској љрава у немањихкој држави*, Београд, 1996, 46.

⁶⁵ Т. Тарановски, *Историја српској љрава у немањихкој држави*, 46. Реч *башиина* је изведеница од речи *башиа* – отац, очевина, и у језику се односи на право својине непокретног имања.

⁶⁶ Хиландарски препис је настао у првој трећини XV века; в. *Законик цара Сѣефана Душана – сѣуденички, хиландарски, ходошки и дисѣрички рукопис*, 87 и 103–106.

⁶⁷ Т. Тарановски, *Историја српској љрава*, 634.

⁶⁸ Бистрички препис законика је настао око 1450, *Законик цара Сѣефана Душана – сѣуденички, хиландарски, ходошки и дисѣрички рукопис*, 183 и 215–217.

су нам једини извор података. У њима срећемо имена жена које су по свему судећи располагале значајнијим имовинским средствима, тако да су могле бити дародавци и самостални ктитори цркава и манастира. Неке од њих смо упознали преко ктиторских портрета. Треба напоменути да су све оне припадале слојевима високе властеле.

С обзиром на то да ове даме наступају као самостални ктитори, треба се подсетити права и дужности које ктитор има. Ктитором се сматра оснивач цркве или манастира, али се ктиторско право преносило и на чланове породице, неку другу особу која је преузела обавезе старања о задужбини или обновила цркву или манастир, или дародаваца имања и повластица.⁶⁹ Он је власник имовине намењене цркви, са сасвим одређеним обавезама, правима и ограничењима која произилазе из његовог донаторског чина. Ктиторске дужности према манастиру углавном су биле материјалне природе, што је подразумевало подизање цркве, потребних зграда и задовољење материјалних потреба манастира. Ко би једанпут почео да зида манастир, тај посао није могао да напусти, што прописује Јустинијаново законодавство – Новела 131, гл. 7.⁷⁰ Лав Филозоф каже: „Ако ктитор умре без тестаментa пре завршетка манастира, његовој недовршеној задужбини припада део имања као једном од његове деце.⁷¹ Ако ктитор нема деце, задужбини припада половина његовог имања, а ако има само даље рођаке, задужбини припада две трећине имања.“⁷² У накнаду за бригу око потреба манастира, ктитори су имали низ ктиторских права. Они учествују у регулисању манастирског живота, постављању игумана, довођењу калуђера. Права властеле у својим баштинским црквама била су велика.⁷³

Чињеница да срећемо жене које су на портретима и у натписима означене као ктиторке, говори нам о томе да су имале све обавезе, али и права којима се награђује њихово прегнуће. Треба подсетити да је подизање задужбине изискивало огромна материјална средства, што указује на то да су ове даме управљале великим земљишним поседима и имовином у новцу. Поставља се питање како су оне могле располагати толиким новчаним средствима ако су по средњовековним законима имале право на располагање само својим миразом, а нису имале удела у располагању имовином свога мужа.

---

⁶⁹ С. Троицки, *Ктиторско право*, 81–132; В. Марковић, *Ктиторски, њихове дужности и права*, Прилози за културу, језик, историју и фолклор, 5 (Београд, 1925), 101; М. Шуица, *Ктитор*, Лексикон српског средњег века, 336–339.

⁷⁰ В. Марковић, *Ктиторски, њихове дужности и права*, 106.

⁷¹ D. White, *Property Rights of Women*, 540.

⁷² В. Марковић, *Ктиторски, њихове дужности и права*, 106.

⁷³ *Истио*, 108.

У повељама често срећемо податке о томе да целокупном породичном имовином располаже муж, тако да нема помена о самосталним правима жене над имовином коју доноси у брачну заједницу.⁷⁴ Овде се треба вратити на одредбе из Јустинијановог законика, у којима се мужу одриче право да присвоји мираз и омогућава жени да учествује у расподели имовине свога мужа.⁷⁵ Властарева Синтагма пориче право мужу на продају и давање у залог прикије „чак и ако би жена пристала“ да не би у том случају изгубила имање због „слабости свог пола“.⁷⁶ Да су жене имале право на располагање породичном имовином, тј. баштином, говори нам повеља коју је краљ Милутин издао поводом обнове манастира Св. Ђорђа на Серави код Скопља у којој набраја имена људи од којих је купљена земља коју дарује манастиру. Између осталих помиње и име госпође Кали и њеног брата Теодора од којих је купио имања и Скопљу и његовој околини.⁷⁷ Међутим, ова права су могла бити ограничена и условљена. О томе нам пружа податке хрисовуља краља Стефана Дечанског издата око 1326. године. Њоме краљ потврђује поклон казнаца Дмитра, који је даривао село Брчеле цркви Св. Николе у Врањини. Казнац својој жени даје право да живи од прихода поклоњеног села уколико се не уда после његове смрти, али она није власница тог села већ је то црква. Уколико се уда, она нема никакво право на коришћење земље.⁷⁸ У попису имања манастира Св. Богородице у Тетову помињу се њиве купљене од жена: **НИВА КОУПЛЕНА ОТЬ ДОБРАІЕ КАЛОГЕРИЦЕ ЗА 12 ПЕРПЕРЬ<...>;... НИВА У НИКИФОРОВЦИ...КУПИ ИГУМЪНЬ ТEOКТИСТЬ У ТEOДОРЕ И У ЧТЕРЕ ІЕИ ІЕЛЕНЕ ЗА 10 ПЕРПЕР...**⁷⁹ Право жене да прода породичну имовину потврђује и повеља датована после 1346. године. Она нам говори о Доброслави из Призрена која је заједно са децом морала да прода свој дом.⁸⁰

У тексту Арханђеловске хрисовуље из периода 1348–1353. налазимо податак да је цар својој задужбини поклонио цркву Св. Спаса која је припадала породици Младена Владојевића. За узврат им даје цркву Св. Андије у Охрид у „села за села, винограде за винограде, млине за млине“: **И ЗАПИСАХЪ МЛАДѢНУ И ЈЕГОВЕ МАТЕРИ ДА СИ ДРЖЕ ВЪМЪСТО СЕГАЗИ У ВАЦИНУ...**⁸¹ Повељом из 1354. године којом цар Душан потврђује поклон

⁷⁴ Т. Тарановски, *Историја српској права*, 580.

⁷⁵ Видети цитат из Јустинијановог законика на страни 11.

⁷⁶ Т. Тарановски, *Историја српској права*, 581–582.

⁷⁷ А. Соловјев, *Одабрани синоменици*, 71.

⁷⁸ Део текста хрисовуље гласи: „јакo до живота свога темзи селом да се храни казнац Дмитр и јегова жена, а по животе јегове да јест цркви с вакаим утвржденијем. И ако се јегова жена омуужи по јегове смрти, да не метеха с оним зи селом. Ако ли се не омуужи, да има храну от цркве“; в. *Нов. Сѣом*, 581, II–IV, у: Т. Тарановски, *Историја српској права*, 615.

⁷⁹ А. Соловјев, *Одабрани синоменици*, 129–130.

⁸⁰ *Истѣо*, 148.

⁸¹ *Истѣо*, 137.

госпође Вишеславе и њених синова Богдана и Богоја. Вишеслава је манастиру Хиландару даривала село Лесковљане.⁸²

На основу ових података можемо закључити да су у наслеђивању породичне имовине осим деце удео имале и мајке без чије сагласности се нису могле вршити имовинске трансакције. Претпостављамо да су многа даривања манастирима имала за циљ да се обезбеде аделфати како би се на тај начин осигурала доживотна издржавања члановима породице.⁸³

Подаци које саопштавају повеље, ктиторски натписи и портрети у црквама пружају довољно елемената да се претпостави како су жене феудалног сталежа имале право наслеђивања, уживања и располагања имовином, не само покретном (као што је накит и покућство), него и земљом и новцем.

Примери Марене из Кучевишта која је у натпису означена као ктиторка и у рукама држи модел храма, госпође Данице из Љуботена, о чијем ктиторском чину говори натпис над улазом у цркву, монахиње Марије-Марине из Полошког, насликане са моделом храма у рукама и у натпису поменуте као ктиторке, и Тихославе из Горњег Козјака, такође у натпису означене као ктиторке – говоре нам да су жене могле располагати великим материјалним средствима и бити самосталне ктиторке. То је значило да су оне саме финансирале изградњу и осликавање цркве, набавку богослужбених предмета, икона, црквеног мобилијара, водиле рачуна о монаштву, бринуле о потребама својих задужбина, имале право надзора над ктиторском, сахрану у храму и портрете.

Треба скренути пажњу да су све оне живе на територији некадашњих византијских области које су тек после Милутинових освајања крајем XIII века ушле у састав српске државе. Правни односи, и после припајања ових територија Србији, били су регулисани у складу са византијским законима. Оне су уживале право располагања својим новцем и земљом, било да се ради о имовини добијеној од родитеља или мужевљевој заоставштини. Њихово ктиторство је овековечено на ктиторским портретима где су сликане како држе модел храма и у натписима где су сигниране као ктиторисе. Давање прикије у виду земљишних поседа, која је постојала у јужним областима средњовековне српске државе, била је база економске самосталности жена. По свему судећи племкиње на југу српске државе имале су право располагања породичном имовином после смрти својих мужева. У повељама се често помиње да мајка даје дозволу за поклон неке цркве или територије. То говори да су удате жене, тачније мајке, имале

⁸² Текст повеље, в. *Нов. Сјом*, 427, I, у: Тарановски, *Историја српској права*, 613.

⁸³ Аделфат (*адрѣфатъ, коматъ, мертикъ, диаконица*) представља доживотно издржавање људи од стране манастира који су захваљујући својим поклонима у новцу или земљи то право себи или неком другом обезбедили. Осим материјалних обавеза према дародавцу, манастир је имао и духовну у виду давања помена. В. М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова византолошког института XI, Београд, 1968, 241–266.

удела у имовини оца, тј. мужа, и да деца нису могла за њиховог живота да самостално располажу имовином. Претпостављамо да је мушкарац, уколико је то желео, могао омогућити жени да учествује у управљању имовином и за његова живота. Сиромашније племићке породице су често читаву породичну имовину користиле за подизање задужбине. Могуће је да су жене улагале своју прикију у изградњу и украшавање храма. Муж је као глава породице сматран главним ктитором храма али је у ктиторским натписима онда назначено да цркву подиже властелин заједно са својом женом и децом.

Литература

- Динић 1962: М. Динић, *За историју рударства II*, Београд
- Грозданов 1980: Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд
- Грозданов, Ђорнаков 1960: Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски иориреји у Полошком(I)*, Београд
- Грозданов, Ђорнаков 1984: Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски иориреји у Полошком (II)*, Зограф 15, Београд
- Ђорђевић 1981: И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишију*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад
- Ђорђевић 1994: И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице*, Београд
- Ђурић 1974: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јуославији*, Београд
- Ђурић 1974: И. Ђурић, „*Екцлесиа неа*“ – византијски ириручник за „*ийиакиа*“ о српском *ийиријарху* и неком *феудалу* крајем XIV века, Зборник Филозофског факултета XII, Београд
- Ђурић 1983: *Евдокија Комнина и њен муж Констинтин Драиш*, Зборник радова византолошког института XXII, Београд
- Историја иривајној живојиа 2*, Београд, 2001.
- Јанковић 1953: Д. Јанковић, *Историја државе и ирава феудалне Србије (XII–XV века)*, Београд
- Јиречек 1988: К. Јиречек, *Историја Срба књ. I*, Београд, 1988.
- Јовановић 1888: А. С. Јовановић, *Наследно ираво у ситарих Срба. Прилоз чл. 100 и 101 Душанова Законика*, Отаџбина XIX, Београд
- Кораћ 1965: В. Кораћ, *Градильска школа Поморја*, Београд
- Kyrris 1982: С. Р. Kyrris, *Le Rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles*, JÖB 32/2, Wien
- Ласкарис 1926: М. Ласкарис, *Византијске иринцезе*, Београд
- Мандић 1981: С. Мандић, *Чрпе и резе. Фраименти ситарој именика*, Београд
- Марковић 1925: В. Марковић, *Кийиори, њихове дужносии и ирава*, Прилози за КЈИФ 5, Београд
- Миљковић-Пепек 1975: П. Миљковић-Пепек, *Црквваиа Св. Спас во с. Кучевишије, Скојско*, у Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I том, Скопје
- Михаљчић 1975: Р. Михаљчић, *Крај српској царсва*, Београд
- Младеновић 1963: М. Mladenović, *Porodica i porodični odnosi*, Beograd
- Мошин 1949: В. Мошин, *Власиарева синијама и Душанов законик у Студеничком „Ошечнику“*, изд. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Никол 2002: Д. М. Никол, *Византијске илемкиње – десет иориреја, 1250–1500*, Београд

- Новаковић 1906: С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Београд
- Острогорски 1965: Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд
- Перић 1987: Ђ. Перић, *Нацрт историјске географије о српској средњовековној жени (1158/9-1459-1521)*, Зборник Матице српске за историју 35, Нови Сад
- Радић 2003: Р. Радић, *О времену замонашења царице Јелене (једна претпоставка)*, Из Цариграда у српске земље – студије из византијске и српске историје, Београд
- Расолкоска-Николовска 1970: З. Расолкоска-Николовска, *Цркваиа Св. Ѓорѓи во Горен Козјак во светилинаи на новије исишћувања*, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, книга 1, Скопје
- Расолкоска-Николовска 1975: З. Расолкоска-Николовска, *Археолошкије исишћувања на црква Св. Ѓорѓи во Горен Козјак*, Зборникот на Штипскиот народен музеј IV–V, Штип
- Расолкоска-Николовска 1986: З. Расолкоска-Николовска, *О књижевним иориреиима у цркви Свеије Бојородице у Кучевишћу*, Зограф 16
- Радојчић 1941: С. Радојчић, *Сшарине црквенои музеја у Скопљу*, Скопље
- Соловјев 1926: А. Соловјев, *Одабрани сшоменици српскои права (од XII до краја XV века)*, Београд
- Суботић 1958: Г. Суботић, „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју“, *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд
- Стојановић 1982: Љ. Стојановић, *Сшари српски записи и наишиси*, књ. I, Београд
- Троицки 1949: С. Троицки, *Ко је ирвеео Крмцију са шшумачењима*, Глас српске краљевске академије СХСП, Београд
- Тарановски 1996: Т. Тарановски, *Историја српскои права у немањићкој држави*, Београд
- Ферјанчић 1960: Б. Ферјанчић, *Десшои и у Византији и јужнословенским земљама*, Српска академија наука и уметности, посеб. изд. књ. CCCXXXVI
- Живојиновић 1968: М. Живојиновић, *Аделфаи и у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова византолошког института XI, Београд, 1968.
- White 1982: D. White, *Property Rights of Women: The changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and the parapherna, akten II, XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien.

Интернет извори

- www.fordham.edu/halsall/source/endow1.html
www.fordham.edu/halsall/sbook-law.html или
www.vi.uh.edu/pages/bob/elhone/rules.html

Документи

- Actés de Chilandar, deuxième partie, Actes slaves, publié par V. Korabiev, Византискии временник 19, Санкт Петербург 1915, 461-471.
- Данило II, *Живоиш краљева и архиеишскои српских – Службе*, Београд, 1988.
- Законик цара Стефана Душана, Београд, 1960.
- Законик цара Стефана Душана (струшки и атонски рукопис), Београд, 1975.
- Законик цара Стефана Душана (студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис), Београд, 1981.
- Лексикон српског средњег века, Београд, 2000.

Jelena NIČIĆ

HEREDITARY AND FOUNDATION-RELATED RIGHTS OF NOBLEWOMEN IN THE SERBIAN MEDIEVAL STATE IN THE ERA OF NEMANJIĆ'S

Summary

Charters, founder's inscriptions and portraits in churches give sufficient data to presume how women of feudal class in the Serbian medieval state in the 13th and 14th century had the right of heredity, enjoyment and disposal of the property, not only with the movable (as of jewelry and furnishings) but with land and money as well.

That means they financed the building and painting of church themselves, procurement of divine mass objects, icons, church's furniture, took care of the needs of their lay of foundations, supervised patronage, had the right to be buried in the temple, and painting of founder's portraits.

Legal relationships, after Milutin's invasions of Byzantine's territories in the South, and their annexion to Serbia, were regulated in accordance with Byzantine's laws. Noblewomen enjoyed the right to dispose of money and land, either it is about of the property given by the parents or husband's inheritance. Married women, that is mothers, had shares in the property of husband, that is father, so that children could not dispose of family inheritance without mother's permission.

The poorer noble families were the whole family property using for the endowment. Women were investing in this case their property (*prikija*) in the building and decoration of temple and gained the title of founder. Husband had been, as the head of the family, considered as the main founder of temple, but in the founder's inscriptions was indicated that the church was built by the seigneur together with his wife and children.

Key words: women's seigneur's portrait, patronage, gentry, Medieval legislation, hereditary law, position and rights of women, *prikija* (property), Medieval Serbian state.